

Democratie als gastheer van het populisme

Ruim 10 jaar geleden werd er in Nederland nog nauwelijks gesproken over populisme. De doorbraak van de Lijst Pim Fortuyn in 2002 bracht hier verandering in. Sindsdien lijkt populisme in het publieke debat vooral een scheldwoord te zijn dat door zelfverklaarde democraten wordt gebruikt om bepaalde politici of politieke partijen die al te gemakkelijk uit zijn op politiek succes te diskwalificeren. Anderzijds geven sommige politici zoals Rita Verdonk van Trots Op Nederland of Ronald Sörensen van Leefbaar Rotterdam juist een positieve draai aan de betekenis van het woord en gebruiken de term als een geuzennaam. Een politicus in een democratie, zo merkt Verdonk op, behoort zich juist veel gelegen te laten liggen aan de wensen van het volk. Populisme is dus een polemisch begrip dat een politieke tegenstelling creëert tussen goede en slechte democraten.

Populisme is echter méér dan een politiek label dat polemisch kan worden ingezet. Populisme refereert namelijk ook aan een politiek verschijnsel dat pas onder een specifieke historische constellatie van voorwaarden kon opkomen. De term populisme doet immers pas zijn intrede aan het einde van de negentiende eeuw in de Verenigde Staten onder de condities van de moderne, dat wil zeggen liberale en representatieve democratie. Ik zal het populisme vandaag thematiseren als een begeleidend politiek verschijnsel van de moderne democratie. Eerst zal ik kort stilstaan bij een drietal belangrijke kenmerken van het populisme en de democratieopvatting die ten grondslag ligt aan het populisme kritisch tegen het licht houden. Vervolgens zal ik ingaan op een drietal intrinsieke spanningen van de moderne democratie. Deze spanningen brengen een structurele ontevredenheid bij burgers over het functioneren van de democratie teweeg. De ontevredenheid die deze spanningen genereert, wordt op een specifieke wijze gemobiliseerd door het populisme.

De democratieopvatting die aan het populisme ten grondslag ligt, beroept zich in de eerste plaats op een algemene volkswil. Die algemene volkswil is één en ondeelbaar en wordt door populistten geïdentificeerd met de meerderheid van het volk of een geïdealiseerde versie van het ‘echte’ volk. Omdat de volkswil één en ondeelbaar is, staat het populisme negatief tegenover politiek pluralisme en de opvattingen van minderheden. De minderheid delft niet alleen het onderspit, maar heeft het ook bij het verkeerde eind aangezien het ingaat tegen de volkswil.

In de tweede plaats wordt het volk of de *dèmos* voorgesteld als een deugdzame, homogene entiteit. De wijsheid en deugzaamheid die bij het volk wordt gelegd, wordt scherp afgebakend van politici die het contact met de samenleving verloren zijn. Het populisme suggereert op die manier dat er een probleem is met representatie: politieke vertegenwoordigers luisteren niet naar het volk, maar representeren vooral hun eigenbelang of het belang van een bepaalde minderheid. Tegenover deze ‘ondemocratische’ gang van zaken stelt het populisme dat een democratie pas echt democratisch is als de vertegenwoordigers en het volk één zijn.

Dit brengt me bij het laatste kenmerk, namelijk dat de democratieopvatting van het populisme gebaseerd is op die van de directe democratie. Het populisme stelt de democratie voor als een directe relatie tussen de wil van het volk en politiek bindende beslissingen. De wil van volk kan alleen maar tot uitdrukking worden gebracht via de spontane en onmiddellijke manifestatie van de publieke opinie. Het populisme claimt bij het articuleren van de publieke opinie daarom de volkse gedachten slechts passief te weerspiegelen. Bovendien moet de wil van het volk zo direct mogelijk in beleid vertaald worden. Aangezien het volk altijd gelijk heeft, moet de regeringsmacht slechts uitvoering geven aan de volkswil.

De populistische visie op democratie is echter problematisch om tenminste tweede redenen. In de eerste plaats nemen populistische politici bij het articuleren van de publieke opinie een paradoxale positie in. Zij claimen zelf niet te spreken maar slechts een spreekbuis te zijn van het volk. Maar wat dat volk precies is, blijft onduidelijk. Het ene moment is het ‘de hartwerkende Nederlander’, ‘het andere moment is ‘de gewone man op straat’, ‘de zwijgende meerderheid’ of ‘Henk en Ingrid’. Deze retorische metaforen maken duidelijk dat populistische politici niet slechts luisteren naar het volk, maar de wil van het volk construeren. Sommige van jullie herinneren wellicht het tv-item waarbij een aanhanger van Fortuyn de vraag kreeg voorgelegd waarom ze op hem ging stemmen. ‘Omdat hij zegt wat ik denk’. Waarop de journalist vroeg: ‘wat denkt u dan?’ – ‘Wat hij zegt!’ Hoewel hier wel eens lacherig over wordt gedaan, maakt dit voorbeeld wel duidelijk dat populistische politici niet slechts de volkse gedachten passief weerspiegelen, maar deze actief vormgeven. Kortom, de politieke gedachten die aanhangers van populistische politici hebben wordt, minstens ten dele, gevormd door uitspraken van diezelfde populistische politici.

In de tweede plaats is het populistische vertoog over de identiteit tussen geregeerden en geregeerden niet zonder meer onschuldig en bestaat het gevaar van belangenverstrengeling. Zo beschouwt de Italiaanse premier Berlusconi opiniepeilingen als ware uitdrukking van de authentieke volkswil, maar heeft hij via zijn media-imperium en zijn eigen instituut voor marktonderzoek, Diakron, grote invloed gehad op de vorming van de publieke opinie in Italië.

Over dit mogelijke gevaar van belangenverstrengeling was de Franse denker Jean-Jacques Rousseau zich goed bewust. Rousseau wordt vaak opgevoerd als de theoretische grondlegger van het populisme, maar onderscheidt zich hiervan op, ten minste, één belangrijk punt. Hoewel Rousseau niet de moderne scheiding der machten verdedigde, wees hij op het belang van een scherp onderscheid tussen wetgevende en uitvoerende macht. Wetgeving, zo schrijft Rousseau, moet algemeen blijven zodat alle burgers gelijk zijn voor de wet en ook gelijk behandeld worden. De uitvoerende macht past de algemene wetten vervolgens toe op bijzondere gevallen. In een directe democratie is er sprake van een kortsluiting tussen wetgevende en uitvoerende macht: het volk is niet alleen wetgever, maar ook bestuurder. In een dergelijke situatie, zo betoogt Rousseau, zullen al snel particuliere belangen de boventoon gaan voeren. De uitvoerende macht claimt dan weliswaar te regeren in naam van het volk, maar maakt beleid die enkel of vooral de belangen van een particuliere groep dienen. Een directe democratie, zo stelt Rousseau, ontardt daarom in despotisme waarbij een individu of partij in naam van het volk zichzelf boven de wet plaatst.

Chavismo in Venezuela is wellicht een goed voorbeeld van een politiek regime dat een populistische dimensie combineert met een met despotische dimensie. Enerzijds is Chavismo erin geslaagd nieuwe vormen van politieke participatie te organiseren en de oude corrupte staatsinstellingen te vervangen door nieuwe instituties. De nieuwe constitutie die in 1999 in Venezuela per referendum werd ingevoerd, reduceerde de rol van de traditionele, machtige politieke partijen en maakte nieuwe vormen van directe burgerparticipatie mogelijk. Politieke participatie werd verder gestimuleerd met de vorming van een grote volksbeweging *Círculos Bolivariano*, een beweging die in 2004 2 miljoen leden had. Deze beweging zorgt voor verschillende sociale voorzieningen op lokaal niveau en heeft diverse economische samenwerkingsverbanden opgezet. In april 2006 werden bovendien ‘gemeenschapsraden’ opgericht om de participatieve democratie meer structureel te organiseren.

De democratische ideeën die ten grondslag liggen aan Chavismo staan echter op gespannen voet met diens neiging tot staatscentralisatie. Zo worden de economische samenwerkingsverbanden sterk gesubsidieerd door de staat en zijn de gemeenschapsraden van bovenaf, per presidentieel decreet afgekondigd. Deze raden worden bovendien gecontroleerd door vertrouwelingen van Chavez, waardoor er weinig ruimte lijkt te zijn voor nieuwe experimenten van lokaal zelfbestuur en er een sterke neiging bestaat politieke oppositie te muilkorven.

Ik wil deze bijdrage afsluiten met een korte bespreking van een drietal intrinsieke spanningen van de moderne democratie, die mogelijk verklaren waarom dat populisme een terugkerend fenomeen is. In de eerste plaats wil ik kort ingaan op de zogenaamde paradox van de volkssoevereiniteit. In een democratie gaat alle macht van het volk uit, maar hoe kan het volk zichzelf in naam van het volk regeren? Bovendien rijst de vraag hoe een publiek van individuen verandert in zoiets als een volk? De Franse filosoof Claude Lefort heeft erop gewezen dat in de moderne democratie het soevereine volk niet beantwoordt aan een politieke realiteit, maar fungeert als een symbolisch principe dat verschillende politieke actoren verschillend representeren. Met representatie bedoel ik hier zowel ‘vertegenwoordiging’ als ‘afbeelding’ of ‘voorstelling’.

Zoals het voorbeeld over Fortuyn duidelijk maakte is representatie van het volk niet een weerspiegeling van een reeds gegeven identiteit van het volk, maar geeft representatie de belangen en waarden van het volk op een bepaalde manier vorm. Politieke representatie introduceert dus een verschil tussen het principe van volkssoevereiniteit en de afbeelding van het volk in de politieke praktijk. Volledige representatie moet daarom noodzakelijk mislukken. Het populisme erkent deze consequentie van de representatieloga niet, maar buit deze juist uit als haar achilleshiel door het volk als één en ondeelbaar voor te stellen. Vandaar de claim van populistische politici een te zijn met en een te zijn van het volk. De populistische claim ontsnapt echter niet aan de paradox van de volkssoevereiniteit. Als het volk feitelijk altijd al verdeeld is, dan is iedere representatie, dus ook die van het populisme, selectief en dus betwistbaar.

Ten tweede; de moderne democratie berust niet alleen op het beginsel van volkssoevereiniteit, maar berust ook op algemene principes van de rechtstaat (zogenaamde rule of law). De combinatie tussen beide principes betekent enerzijds een spanning tussen het

meerderheidsbeginsel en de rechten van minderheden. Constitutionele rechten en vrijheden beschermen individuen tegen arbitraire machtsuitoefening en waarborgen een zeker politiek pluralisme. Deze constitutionele waarborgen leggen aldus grenzen op aan de uitoefening van de volksmacht. Maar omgekeerd blijft de wil van het volk in laatste instantie beslissend aangezien langs democratische weg de individuele rechten en vrijheden weer op het spel kunnen worden gezet.

Anderzijds impliceert de combinatie van volkssouvereiniteit en rule of law dat legitieme politieke beslissingen tot stand komen via wetgeving (en niet worden vastgesteld per decreet). Politieke besluitvorming vindt dus plaats via algemene procedures, die niet alleen een middel zijn om het maken van wetten te faciliteren, maar ook verbonden zijn met de constitutionele eis rechten van minderheden te beschermen. Deze eis leidt tot een ingewikkeld stelsel van wetten en regels die het de gemiddelde burger onmogelijk maken de wet te kennen en die noodzakelijk leiden tot een groot ambtenarenapparaat en proceduralisme. Deze procedurele complexiteit leidt tot roep om versimpeling en homogeniteit, waar het populisme dankbaar op inhaakt. Het populisme verzet zich tegen diverse lagen van bemiddeling in het besluitvormingsproces en stelt daar een logica van de onmiddelijkheid – een identiteit tussen regeerders en regeerden – tegenover.

Ten derde is de moderne democratie een samengaan van democratische en meritocratische aspecten. Enerzijds hebben alle burgers het gelijke recht om zich te kandideren en een stem uit te brengen bij verkiezingen (democratisch aspect). Anderzijds brengen juist verkiezingen de facto voortdurend nieuwe politieke elites voort die op een of andere manier superieur worden geacht ten opzichte van de kiezers (meritocratische aspect). Zij beschikken in de ogen van de partijtop en vervolgens de kiezer over bestuurlijke competenties of worden gezien als een goede leider.

In de moderne democratie zijn vertegenwoordigers niet gemandateerd, maar hebben ze de vrijheid om, onafhankelijk van de wil van het electoraat, te oordelen en te handelen. Hier zijn goede redenen voor te verzinnen. Politieke vertegenwoordigers dienen namelijk vaak complexe politieke problemen op te lossen. Zij vertegenwoordigen bovendien niet alleen de kiezer die op hem of haar stemt, maar het volk als geheel. Het dienen van het algemeen belang veronderstelt echter specifieke kwaliteiten van de politicus die de facto niet aan iedereen, maar slechts aan een geselecteerd groepje mensen toekomt. Deze meritocratische

dimensie staat echter op gespannen voet met het democratische gelijkheidsideaal en vormen bovendien een permanente bedreiging voor de representatieve democratie. De onafhankelijkheid van politieke elites kan er immers toe leiden dat hun oordeel of handelen te ver af komt te staan van de noden en wensen van het electoraat.

Populisme is deels een reactie op een verstoord evenwicht tussen politieke elites en het electoraat. De opkomst van populistische partijen hangt wellicht niet toevallig samen met de overgang van een verzuilde samenleving, waarin massapartijen een bepaald deel van de bevolking vertegenwoordigden, naar een samenleving waarin die zuilen langzaam afbrokkelen, de macht van de massamedia toeneemt en er dus een nieuw evenwicht tot stand moet worden gebracht tussen het electoraat en politieke elites.

Samenvattend: populisme is een reactie op een aantal intrinsieke spanningen van de moderne democratie. Ten eerste bekritiseert populisme de moderne democratie in naam van haar funderend principe – volkssoevereiniteit. Populisme accepteert niet het noodzakelijke verschil tussen het principe van volkssoevereiniteit en de politieke representatie van het volk, maar buit dit verschil uit. Ten tweede is populisme een reactie op de procedurele complexiteit die kenmerkend is voor een liberale democratie. Tenslotte geeft de moderne representatieve aanleiding geeft tot het ontstaan van politieke elites die daardoor kwetsbaar wordt voor een vervreemding tussen die elites en het electoraat. Populisme stelt deze kwetsbaarheid van de representatieve democratie aan de orde, zij het met een misleidend vertoog over de identiteit tussen regeerders en regeerden.